

פרק יא

דיני חיבור המזבח לרצפת העזרה

להלן נדון בבירור הנושא וההשלכות המעשיות העולות ממנו.

א. תחת הר הבית והעזרות יש חללים פפני קבר התהום

כאמור לעיל, הגמרא בזבחים (נח,א; סא,ב) מביאה את דין חיבור המזבח לאדמה כדבר פשוט, כשאסור שמתחת למזבח יהיה חלל כלשהו. מאידך, במסכת פרה (ג,ג) נאמר, שתינוקות טהורים שהביאו מים מהשילוח להכנת אפר פרה אדומה, רכבו למעיין השילוח על שוורים שעליהם דלתות מחשש שמא יעברו על עצם מת או קבר, אך בהגיעם להר הבית הם ירדו מהשוורים כי "הר הבית והעזרות תחתיהם חלול מפני קבר התהום", ואין חשש טומאה במקום זה. המשנה אינה מחלקת בין מקום המזבח לשאר הר הבית, ומשמע ממנה שגם תחת המזבח היה חלל.

גם התפא"י בפירושו למשנה זו (שם אות כא) כותב: "דבהר הבית שהיה כולו חלול תחתיו...", ומשמע מדבריו שגם תחת המזבח היה חלול.

יש אפוא לברר האם הגמרא חולקת על המשנה בפרה, או לא.

ב. הכנסת ה'שיתין' מתחת למזבח - כיצד?

בגמרא (זבחים סא,ב) מובא, שה'שיתין' (הבור שאליו נשפכו הנסכים שניתנו על המזבח) שהיו בבית ראשון בצד המזבח, הונסו בבית שני אל מתחת המזבח. זאת, על ידי הגדלת המזבח - ארבע אמות לדרום, וארבע אמות למערב - באופן שהוא מכסה את ה'שיתין'.

תוספות (שם ד"ה ולא) מתקשים: איך עשו כך? הרי אסור שיהיו בורות ומחילות תחת המזבח!

תוס' מתרצים שאין איסור בדבר, מאחר ו'שיתין' אלו הם לצורך המזבח.

מדברי תוספות עולה, שמותר לחפור בור מתחת למזבח, גם אם הוא נוגע במזבח, אם יש צורך בבור זה למזבח ולעבודה הנעשית עליו.

נאמר בתורה (שמות כ,כ): "מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמיך". תרגום ירושלמי (שם) מתרגם את המילים 'מזבח אדמה' - 'מדבח קביע בארעא', כלומר מזבח קבוע בקרקע.

במזבח הנחושת שהיה באוהל מועד, האדמה שמילאה את המזבח והייתה נוגעת בקרקע המשכן - חיברה את המזבח לקרקע. חיבור זה היה חיבור של קביעות מקום ולא חיבור והדבקה של המזבח לקרקע. באופן שכזה, המזבח נשאר כלי גם לאחר העמדתו בחצר המשכן ומילוי באדמה.¹

לעומת זאת, במזבח העולה שבמקדש, העשוי אבנים, יש צורך לחבר ולהדביק את המזבח לקרקע העזרה, וכדברי רבי ישמעאל (מכילתא יתרו יא): "מזבח אדמה תעשה לי - רבי ישמעאל אומר מזבח מחובר באדמה תעשה לי, שלא תבנהו על גבי כיפים ולא על גבי עמודים".

כך מובא גם בגמרא זבחים (נח,א): 'והתניא מזבח אדמה תעשה לי - שיהא מחובר באדמה, שלא יבנו לא על גבי מחילות ולא על גבי כיפין', וכך נפסק להלכה ברמב"ם (בית הבחירה א,יג): "...וזה שנאמר בתורה: 'מזבח אדמה תעשה לי' - שיהיה מחובר באדמה, שלא יבנוהו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות..."

מדברים אלו עולה, שיש לחבר את המזבח לקרקע העזרה חיבור ממשי, וכפי שאכן היה, כשתוך כדי תהליך בניית המזבח שופכים לדפוס המזבח מלט שבו לא מדביקים רק את האבנים זו לזו, אלא גם את כל המזבח לרצפה (ראה גמרא זבחים נד,א).

עוד מתברר מדברי הגמרא והרמב"ם שבניית המזבח על גבי חללים ומחילות - אסורה, שכן יש באלו כדי לפגוע בחיבור המזבח לאדמה.

הלכה זו מעוררת שאלה: האם חכמים אסרו כל חלל ומחילה תחת המזבח, כולל חללים הנמצאים עמוק מתחת לפני הקרקע וממילא עמוק מתחת למזבח כך שאינם נוגעים בתחתיתו, או שמא איסור זה מתייחס אך ורק לחללים ולמחילות הנוגעים במזבח ובכך מרפים את אחיזתו בקרקע?

1. וכדברי הגמרא זבחים (ס,א) האומרת שמזבח הנחושת הוא כלי.

”שציוה לבנות מזבח שיהיה מחובר בארץ ושלא יהיה נעתק ומיטלטל כמו שהיה במדבר. והוא אמרם במכילתא דרבי ישמעאל בפירוש זה הפסוק: כשתכנס לארץ - עשה לי מזבח המחובר באדמה”.

מפורש אפוא בדבריו שהסיבה לחיבור המזבח לאדמה היא כדי למנוע את היותו 'נעתק ומיטלטל'.

לפיכך, מסתבר לומר שהרמב"ם הבין מדברי הגמרא שאינה שוללת כל חלל ומחילה שתחת המזבח, באופן מוחלט, אלא כוונת הגמרא היא לאסור דווקא חללים ומחילות הנמצאים על פני הקרקע ונוגעים במזבח, וכתוצאה מכך חיבורו של המזבח לקרקע רופף. מה שאין כן ביחס למחילות ובורות עמוקים שאינם נוגעים במזבח - שהגמרא לא דיברה עליהם, ואכן היו חללים כאלו מתחת למזבח, מפני קבר התהום, כדברי המשנה בפרה.

ואכן, כך מסביר בעל יריעות שלמה (שם) את שיטת הרמב"ם, שכיון ש'מזבח אדמה' פירושו שעל המזבח להיות מחובר באדמה, אין שום סיבה שחכמים יאסרו לחפור מחילות עמוקות תחת המזבח, כל עוד אין הן פוגעות בחיבורו לאדמה.

הוא מסביר שזו כוונת הגמרא (זבחים סא,ב) האומרת: "ומאי מזבח אדמה? שהוא מחובר באדמה, שלא יבנו לא על גבי כיפין, ולא על גבי מחילות", כלומר, הגמרא מפרשת כיצד על המזבח להיות מחובר באדמה - שלא יבנו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות, המנתקות אותו מהאדמה. מה שאין כן ביחס לכיפין ומחילות עמוקים שאינם נוגעים במזבח, ואינם מונעים אותו מלהתחבר לאדמה, שאותם הגמרא לא אסרה.

ד. מחלוקת אחרונים

המשנה למלך (בית הבחירה א,יג) עומד אף הוא על הסתירה בין המשנה בפרה (ג,ג) לגמרא בזבחים (נח,א), וכן בין פסקי הרמב"ם המבוססים על מקורות אלה, כאמור לעיל. המשנה למלך מסתפק שמה כוונת המשנה בפרה לומר, שאמנם תחת המזבח יש כיפין ומחילות, אלא שהם נמצאים עמוק מתחת למזבח (בשיעור גובה המזבח), כך שהמזבח עצמו מחובר לאדמה ואינו נוגע בהם, ובכך מתקיימת ההלכה שהמזבח יהיה מחובר לאדמה.

ברם הוא דוחה הסבר זה, מאחר והגמרא בזבחים (נח,א) אומרת שאסור לשחוט תחת המזבח כיון שלא ניתן לבנות כיפין ומחילות תחתיו, ומסתיימת הגמרא משמע שהיא שוללת עשיית כל כיפין ומחילות תחת המזבח, גם אם אלו עמוקים ואינם נוגעים כלל במזבח.

דברים אלו מעוררים תמיהה, שכן הגמרא (זבחים נח,א) אסרה לשחוט קרבן בבור ומחילה שנמצא מתחת למזבח למרות שהשחיטה היא לצורך המזבח והעבודה שעליו.

ונראה לענ"ד לתרץ, שאת ה'שיתין' מותר היה להכניס אל מתחת למזבח, כיוון שהם חלק מהמבנה הכולל של המזבח, מה שאין כן מחילות הנעשות לצורך שחיטה - הן אינן נחשבות חלק ממבנה המזבח, ולכן אינן מוגדרות כ'צורך המזבח', ואסור לעשותם.

אלא שראוי לציין, שגם ה'שיתין' הוכנסו אל מתחת למזבח רק מאחר ואין במציאותם כדי לפגוע בחיבורו של המזבח לאדמה. לו הכנסתם אל מתחת למזבח הייתה מנתקת את המזבח מהאדמה שעליו - אסור היה להכניסם.

כן כתב במפורש התפארת ישראל (מידות פ"ג אות יג), שכיון שה'שיתין' תופשים חלק קטן ביותר משטחו של המזבח, אין הם פוגעים בחיבורו של המזבח לאדמה.

נמצא אפוא, שעשיית בור הנוגע בתחתית המזבח הותרה, כל עוד אין בכך כדי לנתק ולפגום את חיבורו של המזבח לאדמה שתחתיו.

ג. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בהלכות פרה אדומה (ב,ז) מביא להלכה את דברי המשנה בפרה (ג,ג):

”הגיעו להר הבית יורדין ומהלכין על רגליהן מפני שכל הר הבית והעזרות תחתיהן היה חלול מפני קבר התהום”.

וכן הוא בהלכות בית הבחירה (ה,א):

”הר הבית והוא הר המוריה היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה... וכיפין על גבי כיפין היו בנויות מתחתיו, מפני אהל הטומאה”.

אולם בהלכות בית הבחירה (א,יג) פסק הרמב"ם, כאמור לעיל: ”המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים, וזה שנאמר בתורה 'מזבח אדמה תעשה לי' - שיהיה מחובר באדמה, שלא יבנוהו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות”.

נמצא שלדעתו הלכות אלו אינן סותרות אחת את השנייה. יש להבין כיצד, לדעת הרמב"ם, יש ליישב את הסתירה בין שתי הלכות אלה.

נדמה, שדברי הרמב"ם בספר המצוות (מצות עשה כ') מבהירים את שיטתו. וזה לשונו שם:

ישמעאל (יתרו פרשה י,א). במכילתא שם נאמר שאין לבנות את המזבח על גבי עמודים: "רבי ישמעאל אומר: מזבח מחובר באדמה תעשה לי, שלא תבנהו על גבי כיפיים ולא על גבי עמודים".

בעל 'הר המוריה' מפרש שהחיסרון בעמודים הוא העובדה שאין בכוחם לחבר היטב את המזבח לקרקע, ומכאן שהעיקר הוא שהמזבח יחובר היטב לקרקע. על כן, במזבח שמחובר היטב לאדמה, ומתחתיו מחילות עמוקות שאינן נוגעות בו, ואינן פוגעות בחיבורו לקרקע - אין שום בעיה.

(ראיה זו הובאה גם על ידי הציץ אליעזר חלק ט' סימן י"ג, אשר פסק להתיר חפירתן של מחילות עמוקות תחת המזבח).

בעל הר המוריה מסיק אפוא שמותר לחפור מחילות עמוקות שאינן נוגעות במזבח, אך להלכה הוא אינו רוצה להקל כנגד המשנה למלך האוסר זאת.

גם בעל אבן האזל (בית הבחירה א,יג), סובר שמותר לחפור מחילות עמוקות תחת המזבח ולחברן לשאר המחילות שתחת המקדש והר הבית. לדעתו זו גם דעת הרמב"ם.

בעל אבן האזל מסביר, שאסור שהכיפין והמחילות יהיו מתחת המזבח בסמוך לו, כיון שאז האדמה שהמזבח מחובר אליה אינה אדמה טבעית אלא אדמה ששמו שם לאחר שחפרו את המחילות. אבל כשהמחילות עמוקות והמזבח מחובר לאדמה הטבעית שבשכבה העליונה של פני הקרקע - המזבח נחשב 'מזבח אדמה'.

גם המלבי"ם (שמות כ,כא) סובר שמותר לחפור מחילות תחת המזבח, אם אין הן נוגעות בו ואינן פוגעות בחיבורו לקרקע. לדעתו, הגולגולת של ארוונה היבوسی שנמצאה תחת המזבח מוכיחה את ההיפך ממה שלמד ממנה המשנה למלך, שכן לא ייתכן שלכל אורך תקופת בית ראשון הייתה גולגולת שטימאה את המזבח, ואף נביא לא הרגיש בה.

ומכאן שתחת המזבח היו מחילות שמנעו מהטומאה לעלות ולטמא את הכוהנים והקרבתו. רק בימי אחז שהרס את המזבח - מחילות אלו נהרסו, ולכן בימי חזקיהו, כשבאו הכוהנים לתקן את המזבח - הם מצאו גולגולת זו ונטמאו על ידה.

עוד מסביר המלבי"ם, שהמילה אדמה מתפרשת בכל התורה

לכן, לדעתו, המשנה בפרה (ג,ג) שנאמר בה שתחת הר הבית והעזרות יש כיפין ומחילות, מדברת על רוב שטח הר הבית ולא על כולו, ואינה כוללת בדבריה גם את מקום המזבח, שדינו שונה, ותחתיו אין כלל כיפין ומחילות.

הוא מביא ראיה לדבריו מהירושלמי בסנהדרין (פ"א ה"ב). הירושלמי שם אומר שחזקיה עיבר את השנה מפני הטומאה שנגרמה על ידי גולגולתו של ארוונה היבوسی, שנמצאה תחת המזבח. מכאן הוא מביא ראיה לדעתו, שתחת המזבח לא היה שום חלל, ואפילו טפה, שאם לא כן החלל הזה היה מונע מהטומאה לעלות והכוהנים לא היו נטמאים.²

כדעה זו פסק גם ערוך השולחן (הלכות בית המקדש ד,ב).

בספר מעשה רוקח (בית הבחירה א,יג) מסכים עם דברי המשנה למלך, והוא מוסיף שיקול נוסף להבנה זו: מפאת גודלו ומשקלו של המזבח לא ניתן לבנות תחתיו שום חלל, משום שחלל שכזה עלול לגרום להתמוטטות המזבח.

מדבריו עולה, שאין לחפור מחילות גם מתחת ההיכל, שכן משקלו של ההיכל גדול יותר ממשקלו של המזבח. לפי זה יש לשאול: היכן היו החללים המוזכרים במשנה בפרה (ג,ג)?

מאידך, בעל הר המוריה (בית הבחירה א,יג) סובר, שמותר שיהיו מחילות תחת המזבח, בתנאי שהן תהיינה עמוקות, ולא תיגענה במזבח. המשנה למלך דחה אפשרות זו מאחר והגמרא בזבחים (נח,א) אמרה שלא ניתן לשחוט במחילות שתחת המזבח, ולדעתו מדובר על מחילות עמוקות שאינן נוגעות במזבח. אך בעל הר המוריה סובר שכיוון שמחילות לא נתקדשו, אין שום הוזה-אמינא שהגמרא דיברה על מחילות עמוקות שאין בהן קדושה, וממילא הגמרא לא אסרה לבנות כיפין ומחילות עמוקים מתחת למזבח, אלא הגמרא דיברה על מחילות הפתוחות לעזרה שיש בהן קדושה, ובמחילות אלו היא אוסרת לשחוט, כי המחילות אוסרות את המזבח.

כך הסביר גמרא זו גם היריעות שלמה, כאמור לעיל, וכן הסבירו בעל אבן האזל והמלבי"ם, וכדלהלן.

בעל הר המוריה מביא ראיה לשיטתו מגרסת המכילתא דרבי

שהדבר נתון במחלוקת בירושלמי עצמו, ויש שתירצו את הסתירה בין הסוגיות השונות; בכל אופן אין מכך סתירה למסקנות העולות מירושלמי זה, וכדלהלן.

2. בירושלמי סוטה (פ"ה ה"ב) מובא שגולגולתו של ארון היבوسی נמצאה בתחילת תקופת בית שני, בשעה שעולי הגולה הגדילו את המזבח. יש שהסבירו

והעזרות היו חללים מפני קבר התהום, ומשמע בפשטות שגם תחת המזבח היו חללים.

הרמב"ם פסק שתחת הר הבית והעזרות יש לעשות חללים ובורות, ומצד שני פסק שאסור שיהיו חללים מתחת המזבח. רוב האחרונים (מלבי"ם, אבן האזל, יריעות שלמה, ציץ אליעזר, ועוד), הבינו שכוונת הגמרא והרמב"ם היא לאסור כיפין ומחילות הנוגעים בקרקעית המזבח, אבל מותר לבנות קשתות ומחילות בעומק הקרקע, כך שאינם נוגעים במזבח, ואינם פוגעים בחיבורו של המזבח לאדמה. כן משתמע מהרמב"ם בספר המצוות (מצוות עשה כ'), הכותב שעניינו של מזבח אדמה הוא חיבורו לאדמה, כדי שלא יהיה מזבח מיטלטל כמזבח שבמשכן.

כשכתב העפר העליונה הנמצאת מעל הארץ. "הארץ" היא שכבת עפר עמוקה יותר, ואינה נראית לעין.

מכאן שהתורה מדברת על חיבור קרקעית המזבח אל האדמה, ולא אל הארץ - שבה מותר לחפור מחילות.

יש להעיר, שהמשנה למלך והמעשה רוקח האוסרים מחילות עמוקות, אינם מזכירים את דברי הרמב"ם בספר המצוות, שממנו משמע שלא כדבריהם.

ה. סיכום

חז"ל למדו מהמילים 'מזבח אדמה' שהמזבח צריך להיות מחובר לקרקע העזרה. חכמים הוסיפו שאין לבנות את המזבח על גבי בורות ומחילות. מאידך, במשנה בפרה (ג,ג) נאמר, שתחת הר הבית